

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ ESSELƏRİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Giriş. Ədəbi tənqid öz əksini ədəbiyyatda, poeziyada tapmışdır. Ədəbi tənqidçi ədəbiyyatımıza xidmət etməli, tənqid edəcəyi əsərlərə dürüstcə yanaşmalı, tənqid və tərifləri etməyi bacarmalıdır. Buna görə də yüksək savada sahib olmalıdır.

Bildiyimiz kimi, ədəbi tənqidin müraciət olunduğu janrlar müxtəlifdir. Bunlara resenziya, məqalə, ədəbi xronika, ədəbi portret və esseni aid edə bilərik. Ədəbi tənqid-ədəbiyyatşünaslığın bir sahəsidir. Məqsədi-bədii əsərləri təhlil etmək, dəyərləndirmək, onun mahiyyətini və qüsurlarını üzə çıxarmaq, bütövlükdə ədəbiyyat haqqında fikir və mülahizələr yürütmək sənətidir. Tənqid ədəbiyyatın spesifik inkişaf qanunauyğunluqlarını, təkamül və cərəyanlarını öyrənir, ədəbi prosesə istiqamət verir, onun gələcəkdəki inkişaf yollarını müəyyənləşdirir [3, səh. 6].

Ədəbi tənqid bədii mətnin dəyərləndirilməsində müasirlik mövqeyindən çıxış edir. Yalnız, ədəbiyyat haqqında fikir və mülahizələr söyləməklə qalmayıb, həmçinin təhlilə cəlb edildiyi bədii əsərlər fonunda zamanın aktual hesab edilən sosial mənəvi problemlərinin həlli yollarını ayırır və ictimai düşüncəni bu istiqamətə yönəltməyə çalışır [3, səh. 6].

Bəs, ədəbi tənqidçi kimdir? Ədəbi tənqidçi yazıçının ən yaxşı oxucusu olmalıdır. Ona yol göstərməyi bacarmalıdır. Əsərdə olan çatışmazlıqları, artıqlığı və s. aşkar etməli, yazıçını məlumatlandırmalıdır. Tənqidçi yüksək savad və intellektə sahib olmalıdır. Çünki, əsl tənqidçi olmaq üçün dərin savada malik olmaq lazımdır. Tənqidçi öz-özlüyündə yüksək ixtisaslı bir oxucu hesab olunur. Ədəbi tənqid bədii əsərin ictimai əhəmiyyətini, xalqın həyatı ilə necə səsleşdiyini qiymətləndirir, onun ideya-bədii keyfiyyətinin yüksəlməsinə, ümumiyyətlə ədəbiyyatın inkişafına kömək edir. Bu elm keçmiş ədəbi irsi dərinləndirərək öyrənmək və klassik ədəbiyyatın ən yaxşı ənənələrini mənimsəməklə bərabər, müasir ədəbi prosesin daha da inkişaf edib yüksəlməsinə istiqamət verir, onu nəzəri cəhətdən silahlandırır [1, səh. 10].

Tənqid ədəbiyyatın ən böyük qoludur. Ədəbiyyatımızın ən böyük tənqidçilərindən Məmməd Cəfər, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Asif Əfəndiyev və başqalarının adını çəkə bilərik. Ədəbi tənqidçilərimizdən Vaqif Sultanlının da adını çəkə bilərik. Onun yaradıcılığında esselərə rast gəlmək mümkündür. Vaqif Sultanlının “Vətən və hakimiyyət”, “Qul bazarı”, “Sözün çürüyü”, “Dərdlə süslənmiş vətən sevgisi”, “Nekroloqunu oxumuş insan”, “Ömrün tacı” və s. esseləri vardır. “Vətən və hakimiyyət” adlı essesində vətənin daimi olması, vətənin mahiyyəti, vətənlə hakimiyyətin müqayisəsi və s. nüanslara toxunulmuşdur. Bu esse vətən sevgisi mövzusunda yazılmışdır. Hakimiyyət müvəqqəti, vətən isə əbədi olduğu vurğulanmışdır. Fikir versək görürük ki, Vaqif Sultanlının esselərinin mövzularının əksəriyyətini vətən sevgisi təşkil edir. Bundan əlavə olaraq onun Əzizə xanım Cəfərzadəyə həsr etdiyi “Ömrün tacı” adlı essesi də vardır. Bu essədə Əzizə xanımın həyatından, xarakterindən bəhs olunur. Onun müraciət etdiyi janrlar, ədəbiyyatımızda roluna aydınlıq gətirilmişdir. Vaqif Sultanlının “Dərdlə süslənmiş vətən sevgisi” adlı essesinin mövzusu diqqət mərkəzindədir. Burada Azərbaycan ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikrinin görkəmli simalarından olan Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı, başına gələnlər, yaşadığı, kitabları, yazıları, ədəbiyyatdakı fəaliyyəti haqqında danışılır.

Vaqif Sultanlının esselərindən biri də “Nekroloqunu oxumuş insan” essesidir. Burada məşhur türkoloq Xəliq Koroğlunun ölüm xəbərinin real olmasını eşitməsiylə müəllifdə yaranan təəssüf hissi, kədər təsvir olunub. Lakin sonradan bu xəbərin yalan olması ilə o yenidən sevinmişdir. Bundan əlavə olaraq, Xəliq Koroğlunun anadan olması, uşaqlığı, yaşadığı hadisələr, təhsil və iş yerləri də təsvir olunmuşdur. Ədəbi tənqidçilik və ədəbiyyatşünaslıq Avropa ölkələrinin mədəni ənənələrində müxtəlif cür izah olunur. Məsələn, Rusiya və Almaniyada onun hüdudları əsasən dil hadisəsi olmaqla məhdudlaşsın, ingilis ölkələrində “tənqid” termini ədəbi tənqidçilik kimi, filoloji və kulturoloji cərəyanlara aid edilir.

Tənqidçiliyin əsas yayım platforması qəzet, jurnal və ədəbi saytlardır. Onun fəaliyyət sahəsi müasirlərin zəkası, silahı isə yaşadığı cəmiyyətin ideya və cəhətləridir. Bu sənətin üç əsas üstünlüyü var. Onlar aşağıdakılardır;

1. Zövq
2. Ağıl
3. İstedad

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər qərəz, tərif və təhqir tanımayan peşəkar tənqidin əlamətləridir. Ədəbi tənqidçi heç bir halda ideyaya kinayə ilə yanaşmamalı, ideyanın çatdırılmasında olan qüsurlarını təhlil etməlidir.

Ədəbi-bədii tənqid haqqında qərarla bağlı ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid sahələrində bir sıra mühüm işlər həyata keçirilir, nəzəri-estetik fikrin inkişafına geniş imkanlar yaradılır. Məmməd Arif, Məmməd Cəfər Cəfərov, Mir Cəlal, Cəfər Cəfərov, Mirzə İbrahimov, Mehdi Məmmədov, Əkbər Ağayev, Əziz Mişmədoğ, Kamal Talibzadə, Qulu Xəlilli, Xeyrulla Məmmədov, Məsud Əlioğlu və başqa ədəbiyyatşünasla tənqidçilərin adını çəkə bilərik [2, səh. 216].

Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat tənqidçisinin müraciət etdiyi bəzi əsas janrlar var. Onlar aşağıdakılardır;

1. **Resenziya**-hansısa mətnin qiymətləndirilməsi məqsədilə olan qısa icmalı
2. **Məqalə**-hansısa əsər və ya yazıçının yaradıcılığının geniş təhlili
3. **Ədəbi xronika**-müəyyən janrın və ya ədəbi dövrün məqsədəuyğun analizi
4. **Ədəbi portret**-bədii əsərin obraz müstəvisində təhlil edilməsi
5. **Esse**-hansısa əsər, yazıçı və ya ədəbi hadisənin ictimai preqmatizminin kəşf edilməsi, şəxsi prizmadan qiymətləndirilməsi.

Esse ədəbi tənqidin janrlarından biridir. Daha çox mühakimələrə əsaslanır. Yəni, nəinki ədəbiyyat, hətta həyat haqqında da ola bilər. Bildiyimiz kimi, esse janrının əsasını Mişel Monten qoymuşdur. Onun “Esse” adlı kitabı var. Bu

¹²⁹ BDU-nun magistrantı afətaliyeva09@gamil.com

kitabın əsas mövzusu şəxsiyyət və cəmiyyət problemlidir. Zaman keçdikcə bu janr inkişaf etmiş və bir neçə müəllifləri öz ətrafında cəmləşdirmişdir. Buna nümunə olaraq Frensis Bekon, Con Lokk, H.Filding, Bernard Lou, Andre Morua, Xorxe Luis Borxes və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

Tənqidçi elmi-fantastik ədəbiyyatı araşdırmaq üçün texniki elmlərin nəticələrinə bələd olmalıdır. Bu gün elmi-fantastik ədəbiyyatda qalaktikalar arası əlaqələr, ruhun mövcudluğu kimi mürəkkəb məsələlərdən bəhs olunursa, bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlardan xəbərsiz tənqidçinin bədii mətn dəyərləndirilməsində bilgisizlik özünü göstərəcəkdir [3, səh. 12].

Yuxarıda qeyd edilənlərə görə tənqidçi yüksək savada malik olmalı, fikirlərini sərbəstcə izah etməyi bacarmalı, yeri gəldiyində tənqid, yeri gəldiyində də tərif etməyi bacarmalıdır. Esse janrının tənqidimizdə inkişaf etməsində Rüstəm Kamalın da olduqca böyük rolu vardır. O, müəyyən, müasir, konkret mövzuya müraciət edir, ədəbiyyatın problemlə məsələlərinə üz tutur. Rüstəm Kamalın esseləri tənqidçi təhlilindən tamamilə fərqlənir. O, daim ədəbiyyatımızda az işlənmiş mövzulara üz tutur, onlara sanki, yeni bir ruh gətirir. stəm Kamalın “Ç-C-S: dəmir səslərin ilgəyində”, “Uca dağ başında”, “Şuşanın landsaftı bədii mətn kimi”, “Aküşkadan görünən dünya” və s. əsərlərini esse janrına nümunə kimi göstərə bilərik.

Rüstəm Kamal “Şuşanın landsaftı bədii mətn kimi” əsərində qeyd edir ki, “Şuşanı görməsəm də onun qeyri-adiliyinə inanıram, Şuşanın gözəlliyini Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin və başqalarının əsərlərində görmüşəm”.

Rüstəm Kamalın esselərində ən çox araşdırılan iki obraz var;

1. Yuxu obrazı
2. Səs obrazı.

Məsələn, “Vaqif Səmədoğlunun yuxuları” essesi vardır. Rüstəm Kamalın dediyinə görə Vaqif Səmədoğlu keçmişinə, uşaqlığına ancaq yuxularında qayıda bilir. Atasının, anasının saç rəngi, onların səsi, nənəsinin göstərdiyi qaygını, dostlarını ancaq yuxularında xatırlaya, onların səsinə eşidə bilirdi.

Rüstəm Kamalın “Güzgü günü” esselər toplusunda Mikayıl Müşfiq, Əli Kərim, Mirzə İbrahimov, Zəlimxan Yaqub, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Mirzə Cəlil, Aşaf Zeynallı, Məmməd Araz, Nizami Cəfərov, Vaqif Səmədoğlu, Mir Möhsün Nəvvab, Kafka və başqaları haqqında olan esseləri mükəmməl tənqid nümunələri kimi götürülə bilər.

Qeyd etdiklərimizlə aydın olur ki, Rüstəm Kamal həm dövrün böyük tənqidçisi, həm esse janrına daha çox üstünlük verən, həm də esseistdir. Tənqidçinin dünya və mənsub olduğu xalqın ədəbiyyat tarixinə, onun mühüm problemlərinə, ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətlərinə dərinləndirilməsi bələd olması ədəbi irsin ənənə və novatorluq, tarixilik və müasirlik müstəvisində dəyərləndirilməsi, bütövlükdə ədəbiyyat tarixinin təkamül prosesinin izlənilməsi üçün zəruri amillərdəndir [3, səh. 10].

Nəticə. Tənqidçi ədəbi situasiya barədə şəxsi təsəvvürlərinə əsaslanaraq ümumi mənzərəyə baxıb, ədəbiyyatın inkişaf cizgilərini, hansı janra aid olacağı, mövzu və priyomların dominant olacağını proqnozlaşdırma bilər. Tənqidçi, əsərin vacib hesab etdiyi ideya və motivlərdən yazır, təhlillər aparır. Bədii əsər istənilən cür qiymətləndirilə bilər.

Essenin digər janrlardan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, o, oxucunu sonsuz düşüncələrə qərq etməyi bacarır, fəlsəfi məzmununa sahib olur.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu. “Ədəbiyyatşünaslıq”, Bakı: Müəllim, 2007, 167 s.
2. Dadaşlı Yədulla. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi (Sovet dövrü). Bakı: Elm və təhsil, 2019, 473 s.
3. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqid. Təkmilləşdirilmiş III nəşr, Bakı, 2019, 312 s.
4. Sultanlı Vaqif. Öltim vuxusu. Bakı. 2002. 152 s.
5. Sultanlı Vaqif. Qul bazarı. Bakı: Gənclik, 1999, 120 s.

Açar sözlər: ədəbi tənqid, tənqidçi, esse

Ключевые слова: критик, литературный критик, жанр эссе

Keywords: critic, literary criticism, essay

Становление и направления развития эссе в азербайджанском литературоведении

Резюме

Опираясь на свои личные представления о литературной ситуации, критик может посмотреть на общую картину и предсказать развитие литературы, к какому жанру она будет принадлежать, какие темы и подходы будут доминирующими. Критик пишет и анализирует те идеи и мотивы произведения, которые считает важными. Произведение искусства можно оценивать как угодно.

Главное отличие эссе от других жанров в том, что оно способно погрузить читателя в бесконечные размышления, имеет философское содержание.

Formation and development directions of essays in Azerbaijan literary criticism

Summary

Conclusion Based on his personal ideas about the literary situation, the critic can look at the general picture and predict the development of literature, which genre it will belong to, and which topics and approaches will be dominant. The critic writes and analyzes the ideas and motives of the work that he considers important. The work of art can be evaluated in any way.

The main difference of the essay from other genres is that it is able to immerse the reader in endless thoughts, has a philosophical content.

RƏÇİ: dos. E.Vəliyeva